

УДК 94(477.7)«1897/1907»

*Олександр Коник**

**ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО – МИХАЙЛУ ГРУШЕВСЬКОМУ ПРО ГРОШІ,
«АКАДЕМІЧНИЙ ДІМ» У ЛЬВОВІ ТА УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ
СПРАВУ**

На основі листування з Михайлом Грушевським розглядається особистість херсонського поміщика Євгена Чикаленка, його позиція щодо українського національного руху та практичні заходи з фінансування будівництва Академічного дому у Львові.

Ключові слова: гроші, український національний рух, Академічний дім у Львові.

Листування є давнім і улюбленим джерелом істориків. Історія ж, як відомо, спроектована водночас і в минуле, і у майбутнє, а твориться – як історієписання, текстуальне оформлення результатів наукових досліджень, – у сьогоденні. Відтак історичне дослідження з необхідністю містить у собі елементи злободенності, принаймні, у сенсі її впливів на особистість історика в час творення ним відповідного тексту. Усім відома також вимога, за академічним канцеляритом – «актуальності» досліджень істориків, яка чи прямо, чи завуальовано, але має підтверджуватися автором. Утім, бувають ситуації, коли «злободенність» і «актуальність» стають суттєво необхідним елементом історичного дослідження, якщо тільки воно не має іншої майже генетичної вади – кон'юнктурності, що теж іноді має місце.

Так, активна публікація епістолярної спадщини унікального в українській історії південноукраїнського поміщика Євгена Чикаленка, що здійснюється останнім часом, видається нам по-справжньому актуальною і злободенною справою в Україні. Його листи, окрім іншого, дозволяють прослідкувати ставлення до української національної справи людини з грішми, землевласника, який організував рільниче господарство на своїх землях з метою отримання

* Доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

прибутку, левову частку якого цілеспрямовано скеровував на розвиток української національної справи. Навряд чи хто з випускників українських шкіл останніх 10–15 років не знав би про існування в Україні на початку ХХ ст. єдиної щоденної української за змістом і за мовою газети «Рада», основне фінансування якої здійснював Чикаленко, а зі студентів-істориків – його крилатого, хоч і гіркою власне вислову про те, що для маєтних українців замало любити Україну «до глибини душі»: краще було б любити її також «до глибини кишені», як це воліє робити він сам.

Чикаленко як землевласник давав лад своїм господарським справам, навіть розширив своє володіння – крім маєтку Перешори в Херсонській губернії придбав ще землю на Полтавщині, з садибою у селі Кононівці, здійснивши тим самим певну «диверсифікацію» господарства в зону з дещо іншими кліматичними умовами, що вочевидь зменшувало ризики для сільськогосподарського виробництва; дав добру освіту своїм дітям, але заради існування газети брав кредити під заставу цих маєтків, а то й розпродував землю, намагаючись обмежитися придбаною ним самим, не чіпаючи тільки батьківський спадок. Великих статків, проте, чи якихось страховок на зразок банківських рахунків чи нерухомості за кордоном так і надбав, і в еміграції відверто бідував, перебиваючись єдиною доступною йому тоді вже за станом здоров'я літературною роботою – але ніяких скарг чи жалів з цього приводу у письмових джерелах не залишив.

Життєвий шлях Чикаленка добре задокументований, вивчений і описаний [9], і сам він є вельми вдячною для історика фігурою, оскільки залишив ретельно опрацьовані мемуари та щоденникові записи [16; 18] а також значний масив епістолярних джерел. Його листування стало предметом прискіпливого вивчення і кваліфікованого опублікування, насамперед вченими Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (Н. Миронець, І. Старовойтенко), Українського історичного товариства (О. Тодійчук) та ін. До останнього часу виявлено, систематизовано й частково

опубліковано 1124 листи, написані Євгеном Чикаленком до 57 осіб – переважно діячів українського національного руху, освіти і культури, видавців. Більш широким є коло зворотного спілкування Чикаленка: відомо про 1306 листів, написаних йому від 162 осіб; крім того, є ще 24 листи, що складають його листування з редакціями та товариствами, як-от редакцією журналу «Киевская Старина», «Літературно-наукового вісника», Науковим товариством імені Т. Шевченка, та ін. Коло кореспондентів Чикаленка є вельми широким, і листи до нього розпорошені в багатьох архівах, бібліотечних і музейних колекціях рукописів, – від Глухова, Полтави та Ічні до Львова і Варшави, Петербурга і Нью-Йорка [9, с. 218-257]. Це є вагомим свідченням знаходження Євгена Чикаленка в мейнстрімі тодішнього українського інтелектуального життя, а зміст листів проливає світло на його внесок в організацію цього життя. Стосовно найбільш об'ємного листування Чикаленка з провідними діячами українського національного руху (В. Винниченком, М. Грушевським, С. Єфремовим, Л. Жебуньовим, А. Ніковським здійснена корпусна публікація листів [15; 7; 12, 13; 3; 14], чимало поодиноких листів чи їх підбірок опубліковано у періодичних виданнях та тематичних збірниках [9, с. 218-257].

Чикаленко не єдиний з південноукраїнських землевласників, що залишив велику епістолярну спадщину, яка стала предметом публікації і вивчення українськими істориками [1]. Проте саме листування Чикаленка визначено у джерелознавстві як багаточислове інформативне джерело, у якому відобразилося багато важливих історичних сюжетів, від громадських до особистих, а найбільш репрезентативними стали сюжети громадсько-політичного та культурного життя України кін. XIX – поч. XX ст. та української революції; зокрема, у період 1906–1914 рр. у листуванні пріоритетною стала видавнича діяльність Є. Чикаленка; серед інших провідних тем – видавничо-літературна та публіцистична діяльність кореспондентів Є. Чикаленка, його праця в еміграції над мемуарами, а також цінний пласт просопографічної інформації, яка присутня у листуванні всього періоду [8, с. 6-7].

У житті та діяльності українських громадських діячів, письменників, науковців, видавців того часу листи виконували багатофункціональну місію: вони були засобом їхнього зв'язку і способом висловлення громадської позиції в умовах цензурних та шовіністичних переслідувань, тобто листування відіграло важливу соціальну інтеграційну роль [8, с. 3].

Можна звернути увагу та ту обставину, що листи писалися Чикаленком переважно сучасною йому українською мовою, ще не зовсім усталеною. Він не обмежувався приватним листуванням, а багато робив для поширення її в народному середовищі, як особистою роботою [17], так і за посередництвом новопосталої, у тому числі його зусиллями, української преси [10].

Однак у кожного дослідника, який займається періодом української історії кінця XIX – початку XX ст. є, очевидно, «свій» Чикаленко. Так, при вивченні історії участі населення України у виборах та діяльності російської Державної думи, автором цих рядків було зроблено (на початку 90-х років XX ст., тобто задовго до їх опублікування) до десятка аркушів виписок із листів Є. Чикаленка М. Грушевському з фонду останнього у ЦДАК, які й лягли в основу нинішнього повідомлення. Ширше – йдеться про вибірковість використання його листів як джерела інформації при здійсненні спеціальних досліджень окремих аспектів української історії і про певну дискретність «дослідницької оптики», бо до цього часу зі згаданих виписок було використано усього один сюжет про невдачу Чикаленка на других думських виборах (1907 р.) та його доволі песимістичну оцінку перспектив думських виборів у селі [5, с. 305; пор.: 11, арк. 69-69 зв.]. Але крім виборних сюжетів, до яких ми ще повернемося, згаданий конспект містить іще декілька, які, власне, стали заголовком даної праці, власне, предметом цього повідомлення.

Фонд відкривається листом Євгена Чикаленка Грушевському від 22 листопада 1897 р., відправленим з Одеси. У цей час Чикаленко вже сім років, з точки зору політичної поліції, є добропорядним підданим імперії. Так було не завжди – у списку осіб, що знаходилися під негласним наглядом по

Херсонській губернії, з 21 серпня 1883 р. під № 10 числився і дворянин Чикаленко Євген Харлампійович, проте зрештою у 1890 р. чиеюсь доброю рукою було зроблено запис: «...ни в чем предосудительном не замечен и надзор может быть прекращен» [2]. Тож він міг безперешкодно листуватися з закордонним респондентом. Найхарактерніші місця з його листів пропонуються далі увазі читача практично без коментарів. Прізвища, згадувані у цих листах (прямо зв'язані з українським національним рухом початку кінця ХІХ – початку ХХ ст., як-от М. Аркас, М. Богуславський, В. Гнатюк, А. Грабенко, Б. Грінченко, В. Доманицький, С. Єфремов, Л. Жебуньов, В. Леонтович, М. Лисенко, Ф. Матушевський, С. Петлюра, В. Симиренко, М. Славінський, П. Стебницький, І. Франко, В. Шемет, І. Шраг, Ф. Штейнгель, – чи дотичні до нього опосередковано, як С. Вітте, Ф. Корш, Д. Мордовець та О. Шахматов) на сьогодні є добре відомими в науковому дискурсі [9, с. 346-390; 16, с. 366-452].

Чикаленко був дворянином, а роль української національної шляхти у націєтворчих процесах, до певних пір притлумлену та замовчувану, зокрема у сфері матеріальної підтримки освіти, видавничої справи, культурних осередків, театральних колективів тощо в Україні тепер намагаються повернути з небуття [4, с. 293-294]. У випадку з Чикаленком його український націєцентризм тим більш прикметний, що сам він вважав себе власне «метисом» – у липні 1907 р. він пише про себе: ««Я метіс, у мене є кров польська, модованська і дві частини української, а через те себе не визнаю «полноправним» українцем [11, арк. 70 зв.]».

Отже, перший лист зі згаданого фонду оформлений у кращих традиціях «епістолярного» ХІХ ст.: дата і адреса (Одеса, Ямская, д.49, кв. 9) проставлені згори у лівому куті листа, звертання – «Вельмишановний добродію, Михайло Сергійовичу!», підпис – «Щирий до Вас Е. Чикаленко» [11, арк. 1, 2 зв.]».

Цей ініціал «Е» говорить і про неусталеність мови на той час, і, можливо, про згадану «польську кров», бо польською Євген пишеться з «Е» – «Еугеніюш», або «Евген». Однак у подальшому з літери «Е» Чикаленко

писатиме і російське прізвище С. Єфремова – «Єфремов». З плином часу стосунки з Грушевським, вочевидь, узвичаїлися, і підпис (1902 р.) буде вже товариським – «Ваш Євген» [11, арк. 18 зв.] – але ще не «Євген». Стосовно ж грошей і підтримки української справи, то вже у цьому першому листі, серед іншого Чикаленко висловлює радість з приводу відкриття з нового року замість «Зорі» «Літературно-наукового вісника», тільки одесити просять додати «Галицький ЛНВ», щоб можна передплатити, та про посилку для ЛНВ робіт Мордовця, зокрема про Палія тощо [11, арк. 1-2 зв.]. Тобто йдеться про передплату – а це теж гроші, матеріальна підтримка українського видання. Далі, з наростанням, так чи інакше цей сюжет присутній у листуванні в різних іпостасях. Так, характеризуючи «петербурзького українця» Данила Мордовця та його фонд, Чикаленко підкреслює саме ту обставину, що Мордовець – «чоловік самотній і грошовитий...» [11, арк. 8].

Не скупиться й сам Чикаленко. Обговорюючи з Грушевським ідею допомоги студентам-українцям львівського університету шляхом спорудження для них гуртожитку («Академічного дому») Чикаленко вперше висловив своєю крилатою фразою про «глибину кишені» – «Я захопився нею не тільки до глибини душі, але й до глибини кишені... [11, арк. 12] Я рішив послати на сю мету десять тисяч рублів, але щоб були переваги для українців» [11, арк. 12 зв.]. При цьому Чикаленко воліє бути обережним: «...але мого прізвища в часописах не оголошуйте, а кажіть тільки, що «один українець Росії». Однак, коли йдеться про стимулювання інших грошовитих українців до такої добротності, Чикаленко схильний трохи і поінтригувати: у листі від 14 грудня 1902 р. пише Грушевському, що в Миколаєві живе його земляк, Микола Миколайович Аркас, який має маєтності вартістю більш на мільйон – то щоб Грушевський сказав йому про пожертву Чикаленка (не розголошуючи це в газетах) – може і той тоді дасть певну суму) [11, арк. 16-16. зв.].

Ідея з «Академічним домом» у Львові неабияк захопила херсонського (а далі й полтавського) землевласника Чикаленка. Він послідовно звертається до теми

у своїх листах 1903 р. Продовжує збирати гроші на цю справу у січні (18.01.1903 р.) пише про здобуті ще 1530 руб.: 1000 – від В.Ф. (ініціали відомого українського мецената Симиренка, – О.К.), 400 – від Миколи Віталійовича (Лисенка, – О.К.) а також 130 руб «на студентів» (це місце залишається не зовсім ясним – О.К.). «Не знаю, що ж буде з Академічним домом? Певне, з Росії більше грошей не прибуде, а з галичан тепер мало зиску. Нехай лежать та ростуть, а тим часом, може щось надумаєм» [11, арк. 19].

Остання фраза про «зростання» грошей на банківському рахунку говорить про прагматизм «українського романтика» – але прагматизм, скерований не стільки на себе, як покаже подальша емігрантська доля Чикаленка, скільки на спільну українську справу. Однак не таку вже й спільну, судячи з гіркої констатації, що з Росії грошей певне більше не прибуде, а «з галичан тепер мало зиску». Чикаленко поміщик, хлібороб – його матеріальні статки, а отже й меценатські можливості, залежать від врожаїв: «...Сего року народив мені хліб, пише він 25 жовтня 1903 р., – і я маю змогу послати знову п'ять тисяч рублів на «Академічний дім»; завтра я їх переведу. Як-що і надалі родитиме хліб, то я і надалі посилатиму по змозі гроші на сю мету» [11, арк. 22]. Пропонує далі вже сказати, що «один добродій з України на Академічний дім дає 15 тис. и вже можна починати справу. Може, магістратура подарує місце, а ні – то купить, і починать строїть – але так, щоб можна було розширить, коли буде потреба і гроші» [11, арк. 22 зв.].

Чикаленко у своїх листах демонструє не лише свої філантропічні риси, але й певну ділову хватку: « ... Треба нам скласти з ініціаторів і фундаторів (Вас, Франка і Мене) комітет, який передасть Дім Науковому т-ву ім. Шевченка, лишаючи за собою право контролю і право перенесення Дому в руки другого тов.-ва (24.01.1904)» [11, арк. 24 зв.]. І хоч суми, переказувані у Львів, постійно зростали (лист від 28.06.1904 з Кононівки): «Сьогодні вернувся з Херсонщини... Що до 10 тис., які я маю дати на Академічний дім, то я їх вишлю теж незабаром, напевно не пізніше, як за місяць» [11, арк. 33 зв.]

ситуація залежала зрештою від урожаю: «...мої особисті діла тепер кепські: в Херсонщині буде голод, а в Полтавщині ледві-ледві виручаться кошти...» [11, арк. 34 зв.].

Отже, «глибина кишені» Чикаленка стосовно львівського Академічного дому сягнула 25 тис. рублів, вельми значної як на той час суми, надісланої у три щорічних транші протягом 1902-1904 рр., а по тому, в 1904-1905 рр. він ще профінансував проведення у Львові просвітницьких курсів, якими скористалися переважно наддніпрянські українці. Це була далеко не вся добродійна допомога українцям, здійснювана Чикаленком «до глибини його кишені», хоч він і соромився видатися «в якості торби з грішми» [9, с. 104].

Цей сюжет, умовно сформульований як «заможні українці і українська справа» безумовно, вартий подальшого опрацювання. Звичайно, «не хлібом єдиним» жилися визвольні змагання українців у пізньоімперській Росії, але те, що коштом реального збіжжя, продажем вирощеного українцями на українській землі фінансувалася українська справа виглядає вельми симптоматичним.

Наявність в українській історії людей, тип яких представляв херсонський і полтавський землевласник Євген Харлампійович Чикаленко, значно збагачує уявлення про наше минуле й водночас служить підставою до оптимістичних сподівань стосовно нашого майбутнього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абросимова С. Епістолярна спадщина родини Нечаєвих в історичному контексті [Текст] / Світлана Абросимова // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття) / Запорізьке наук. т-во ім. Я. Новицького ; Дніпропетр. держ. іст. музей [та ін.] ; упоряд. С. Абросимова, І. Анцішкін, Н. Сурева [та ін.] ; наук. ред. А. Бойко ; [Джерела з історії Південної України, Т. 3] – Запоріжжя, 2003. – С. 8–20.

2. Державний архів Херсонської області. – Колекція мікрофотокопій. – Оп.1. – Од. зб. 3. – Од. обл. 22.

3. Жебуньов Л. М. Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907–1919 роки [Текст] / Л. М. Жебуньов, Є. Х. Чикаленко ; упоряд. І. Старовойтенко ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К. : [б.в.], 2005. – 252 с. : фотоіл.

4. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine [Текст] : Українка в конфлікті міфологій / Оксана Забужко. – 3-є вид., виправл. – К., 2007. – С. 558.

5. Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.) [Текст] : монографія / О. О. Коник ; наук. ред. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Герда, 2013. – 454, [2] с. : табл.

6. Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Старовойтенко Інна Михайлівна ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2004. – 20 с.

7. Листування Михайла Грушевського : Листування Грушевського та Євгена Чикаленка [Текст] / Михайло Грушевський та Євген Чикаленко ; ред. Любомир Винар ; упоряд. : Інна Старовойтенко, Ольга Тодійчук ; Укр. іст. т-во [та ін.]. – К. [та ін.] : УІТ : Простір, 2010. – 296 с. : портр. – (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства» ; т. 5).

8. Старовойтенко І. М. Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело : Автореф. дис... канд. іст. Наук : 07.00.06 / І. М. Старовойтенко ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2004. – 20 с.

9. Старовойтенко І. Євген Чикаленко [Текст] : людина на тлі епохи : монографія / Інна Старовойтенко. – К. : Темпора, 2009. – 544 с.

10. Фіголь Н. М. Євген Чикаленко та газета «Рада» у формуванні мови преси на початку ХХ століття : Автореф. дис... канд. філол. Наук : 10.01.08 / Н. М. Фіголь ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т журналістики. – К., 2006. – 20 с.

11. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 822. – 204 арк.

12. Чикаленко Є. Х. Листи Євгена Чикаленка з еміграції до Сергія Єфремова (1923–1928 рр.) [Текст] / Є. Х. Чикаленко ; упорядкув., вступ та комент. І. Старовойтенко ; голова ред. кол. П. С. Сохань ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К. : [б.в.], 2003. – 107 с.

13. Чикаленко Є. Х. Листування, 1903–1928 роки [Текст] / Євген Чикаленко, Сергій Єфремов ; упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко ; наук. ред. Н. Миронець ; НАН України [та ін.]. – К. : Темпора, 2010. – 384 с. : рис., табл.

14. Чикаленко Є. Х. Листування, 1908–1921 роки [Текст] / Євген Чикаленко, Андрій Ніковський ; упоряд. : Н. Миронець [та ін.] ; вступ. ст. Ю. Середенко, І. Старовойтенко ; наук. ред. Л. Дубровіна ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. – К. : Темпора, 2010. – 447 с. : рис.

15. Чикаленко Є. Х. Листування. 1902–1929 роки [Текст] / Євген Чикаленко, Володимир Винниченко ; [упоряд., авт. передм. та комент. Н. Миронець] ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського [та ін.]. – К. : Темпора, 2010. – 447 с.

16. Чикаленко Євген. Щоденник (1907–1917) [Текст] / Євген Чикаленко. – К. : Темпора, 2011. – 480 с.

17. Чикаленко Є. Розмова про мову [Текст] / Є. Чикаленко. – К. : [б.в.], 1907. – 15 с.

18. Чикаленко Є. Х. Твори [Текст] : в 7 т. / Є. Х. Чикаленко; упоряд. М. І. Цимбалюк. – К. : Рада, 2003. – (Бібліотека газети «Рада»). – Т. 1 : Спогади. 1861–1907. – [Б. м.] : [б. в.], 2003. – 432 с.

На основе переписки с Михаилом Грушевским рассматривается личность херсонского помещика Евгения Чикаленко, его позиция относительно украинского национального движения и практические шаги по финансированию строительства Академического дома во Львове.

Ключевые слова: *деньги, украинское национальное движение, Академический дом во Львове.*

On the basis of correspondence with Mykhailo Grushevsky the personality of the Kherson Landowner Evgen Chykalenko his position about Ukrainian national movement and his practical steps to finance construction of the Academy home in Lviv are examined.

Keywords: *money, Ukrainian national movement, Academy home in Lviv.*